

महात्मा जोतीराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले

प्रास्ताविक

भारतीय सुधारणा चळवळीत अनेक सुधारक दाम्पत्यांनी आपले योगदान दिले आहे. त्यापैकी अत्यंत महत्त्वाचे दाम्पत्य फुले यांचे आहे. या दाम्पत्याने समाजसेवेसाठी आपले जीवन समर्पित केले आहे. फुले दाम्पत्याचे सुधारणा कार्य सर्वांगीण स्वरूपाचे आहे. फुले यांचे मूळ गाव करगुण व आडनाव गोरे आहे. त्यांचे पूर्वज (पणजोबा) खानवडी (ता.पुरंदर) येथे स्थलांतरीत झाले महात्मा फुले यांचे आजोबा शेटीबा पुण्यास आले. शेटीबा फुले यांना राणोजी, कृष्णा, व गोविंदा ही तीन मुले होती. त्यांचा फुलांचा व्यवसाय सुरु केला. त्यांनी फुलांच्या व्यवसायात नावलौकिक मिळविल्याने त्यांचे गोरे हे आडनाव मागे पडुन त्यांना फुले या नावाने ओळखण्यात येवु लागले. पेशवे दरबारातही त्यांची फुले जात त्यासाठी यांना जमीन इनाम मिळाली होती.

गोविंदराव आणि चिमणाबाई यांना जोतीबा आणि राजाराम ही दोन मुले होती. जोतिबांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी झाला. जोतिबा एका वर्षाचे असतानाच त्यांच्या आईचे निधन झाले. खाजगी शाळेत जोतिबांना संस्कृत, व्याकरण, धर्मशास्त्र, वेद, शिकण्यास मिळाले. पुढे त्यांच्या वडिलांनी त्यांना शाळेतून काढले. जोतिबांची बौद्धिक क्षमता पाहिल्यानंतर त्यांच्या शेजारी राहणारे उर्दू शिक्षक गफार बेग मुन्शी आणि लिजीट साहेब या दोघांनी जोतिबांचे शिक्षण पुन्हा सुरु करावे असा आग्रह त्यांच्या वडिलांकडे धरला. परिणामी सन १८४१ मध्ये जोतिबांना एका स्कॉटिश मिशनरी शाळेत घालण्यात आले. तेथे फुले यांचा पुरोगामी दृष्टीकोन विकसित झाला. पाश्चात्य ग्रंथांचा अभ्यास झाला. थॉमस पेन यांचा त्यांच्यावर प्रभाव पडला. त्यातून त्यांची सुधारणावादी भूमिका तयार झाली व त्यांनी पुढे सुधारणांसाठी आयुष्यभर प्रयत्न केले. दरम्यान जोतिबांचा विवाह (वयाच्या तेराव्या वर्षी) धनकवडीचे झगडेपाटील यांची मुलगी सावित्रीबाई यांच्याशी झाला होता. सावित्रीबाईंचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी नायगाव (जि.सातारा) येथे झाला. विवाहवेळी त्यांचे वय नऊ होते. महात्मा जोतीराव फुले यांनी त्यांना घरीच शिकविण्यास सुरुवात केली. त्यानंतर त्यांनी शिक्षक प्रशिक्षण संस्थेतून शिक्षण घेतले व त्या भारतातील पहिल्या प्रशिक्षित महिला शिक्षिका बनल्या. सावित्रीबाई यांनी म फुले यांना त्यांच्या कार्यात मोलाचे सहाय्य केले. २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी महात्मा फुले यांचे निधन झाले. महात्मा फुले यांच्या निधनानंतर सावित्रीबाईंनी सत्यशोधक समाजाचे नेतृत्व केले. फुले यांचे सुधारणा कार्य पुढे सुरु ठेवले.

प्लेग रुग्णांसाठी काम करताना त्यांनाही प्लेगची लागण झाली व १८९७ मध्ये त्यातच त्यांचा मृत्यू झाला. फुले दाम्पत्याचे सुधारणा कार्य मोठे आहेच त्याचबरोबर ते संपूर्ण भारतासाठी दिशादर्शकही ठरले. त्यांच्या पासून प्रेरणा घेऊन येथील सुधारणा चळवळ विकसित विस्तारित झाली आहे. त्यांच्या महत्वपूर्ण कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे. . .

शिक्षणविषयक कार्य

कुठल्याही प्रकारच्या परिवर्तनासाठी शिक्षणासारखे प्रभावी साधन नाही. याची पुरेपूर जन म फुले व सावित्रीबाई फुले यांना होती. वंचित वर्गाची उन्नती करायची असेल तर त्यांना शिक्षण दिलेच पाहिजे. सामाजिक सुधारणांसाठी आवश्यक असणारे प्रभावी साधन शिक्षण आहे. त्यामुळे शिक्षणाची शक्ती ओळखून फुले दाम्पत्याने शिक्षण प्रसारासाठी काम केले. त्यासाठी लढा दिला. गुलामगिरीतून मुक्ती, धार्मिक मुक्ती, अस्पृश्यता निर्मुलन, स्त्री बंधमुक्ती यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. विद्येविना मती गेली । मतीविना नीती गेली । नीतीविना गती गेली । गतीविना वित्त गेले । वित्ताविना शूद्र खचले । इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ॥ हे फुले यांचे लेखन त्यांच्या शिक्षणविषयक दृष्टीकोन व आवश्यकतेवर चांगलाच प्रकाश टाकते.

स्त्री शिक्षणाची पायाभरणी

जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगा उद्धारी त्यामुळे एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंब व समाजाचे हित साधले जाऊ शकेल असा त्यांना विश्वास होता. स्त्रियांवर अनेक अनिष्ट बंधने असलेला व समाजात दुय्यम स्थान असलेला हा काळ होता. पुरुषप्रधान गुलामगिरी व जातीव्यवस्था या दुहेरी बंधनात स्त्रिया अडकलेल्या होत्या. अशावेळी फुले यांनी स्त्री उद्धारसाठी शिक्षणाचा प्रसार कार्य सुरु केले. १८४८ मध्ये पुण्यातील भिडे वाड्यात यांनी मुलींसाठी पहिली शाळा सुरु केली. मुलींना शिकवण्यासाठी शिक्षिका मिळत नव्हत्या. तेव्हा सावित्रीबाई स्वतः प्रशिक्षण घेऊन शिक्षिका झाल्या. स्त्री शिक्षणास सनातन्याचा मोठा विरोध होता. सावित्रीबाई यांना मोठा त्रास सहन करावा लागला. या शाळेत गणित विज्ञान व सामाजिक अभ्यास शिकविला जात असे. १८५२ मध्ये मुंबई इलाख्यातील सर्वोत्तम शिक्षिका म्हणून सावित्रीबाई फुले यांचा सरकारने गौरव (सन्मान) केला होता. फुले यांनी महिलांना स्वावलंबी बनण्यास मदत करण्यासाठी व्यावहारिक प्रशिक्षणावरही भर दिला. १८५१ मध्ये पुण्यातच बुधवार पेठेत मुलींसाठी त्यांनी दुसरी शाळा सुरु केली. त्याच वर्षी रास्ता पेठेत व वेताळ

पेठत १८५२ मध्ये शाळा सुरु केली. लोकांचा विरोध व सरकारचे दुर्लक्ष असताना फुले दाम्पत्याचे हे कार्य फार मोलाचे ठरले.

प्राथमिक शिक्षण व हंटर कमिशन

बहुजन समाज शिक्षणाशिवाय सुधारणार नाही. सरकार याबात उदासीन आहे. त्यामुळे फुले यांनी सरकारने याकडे लक्ष द्यावे व खर्च करावा यासाठी प्रयत्न केले. नगरसेवक असताना बाजार इमारत बांधण्यास पैसा खर्च करण्याऐवजी तो गरिबांच्या शिक्षणासाठी खर्च करावा अशी भूमिका घेतली. शिक्षण विषयक हंटर कमिशनपुढे फुले यांनी साक्ष दिली. कमिशनसमोर त्यांनी किमान १२ वर्षांच्या मुलामुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे, शिक्षण खाते नियंत्रणात शिक्षण कार्य चालावे, प्राथमिक शाळा वाढवाव्या, लोकल फंड अधिकतर प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करावा. सरकारने शिक्षणासाठी अनुदान द्यावे. अशी त्यांनी मागणी केली. थोडक्यात शिक्षण मोफत, सार्वत्रिक, दुर्लक्षितांचे सक्षमीकरण करणारे आणि सामाजिक बदल घडविण्याचे उद्दिष्ट असणारे असावे असे म.फुले यांचे मत होते. १८८८ मध्येही त्यांनी ब्रिटिश राजपुत्रासमोरही त्यांनी भारतातील गरीबांच्या शिक्षणाची आवश्यकता मांडली होती.

बहुजनासाठी शिक्षण (झिरपणी सिद्धांतास विरोध)

पारंपरिकपणे शिक्षण नाकारलेल्या मुलींप्रमाणे फुले यांनी बहुजन समाजासाठीही शाळा सुरू केल्या. कामगारासाठी रात्रशाळा सुरू केल्याने त्यांना नोकरीसोबतच शिक्षण घेता आले. १८४९ मध्ये सावित्रीबाईंनी प्रौढांसाठी शाळा सुरू केली होती. या शाळेमध्ये सर्व जातींमधील व्यक्तींना प्रवेश देण्यात येत असे. शिक्षणातून वंचितांची सामाजिक आर्थिक उन्नती साधण्यास या सुधारणा होत्या. इंग्रज स्वतःच्या हितासाठी भारतीयांना कारकून करणारे शिक्षण देत. उच्च शिक्षण प्रसार झाला पाहिजे पण सरकार प्राथमिक शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करून उच्च शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देत यावर महात्मा फुले यांनी टिका केली. येथे विद्यापीठे सुरू होऊन विशिष्ट जातीतील उच्चशिक्षित नवा वर्ग तयार झाला म्हणून त्यांनी उच्च शिक्षणास सरकारने मदत करण्याबरोबर सर्वांना समान व सार्वत्रिक शिक्षण देण्याची काळजी ही घेतली पाहिजी असे मत मांडले. सरकारच्या धोरणामुळे सामान्य बहुजन वर्ग शिक्षणापासून वंचित राहतो. वरिष्ठ जाती शिकल्या की ते ज्ञान झिरपत कनिष्ठ जाती पर्यंत पोहोचेल अशा इंग्रजांनी मांडलेल्या झिरपणी सिद्धांतास फुले यांचा विरोध होता. कारण अशा धोरणामुळे बहुजन व स्त्रियांना शिक्षण

मिळणार नाही. स्थापत्यशास्त्र महाविद्यालयाच्या प्राचार्याकडे सत्यशोधक समाजाने एक अर्ज केला. त्या महाविद्यालयामध्ये काही प्रमाणात गरीब ब्राह्मणेतर विद्यार्थ्यांना निःशुल्क शिक्षण द्यावे अशी त्यांनी विनंती केली होती. उच्च शिक्षणातून बौद्धिक व्यावसायिक कौशल्ये देऊन सर्व स्तरातील व्यक्ती स्वावलंबी व्हाव्यात अशी त्यांची अपेक्षा होती.

स्त्री उद्धाराचे कार्य

भारतात अंधश्रद्धेतून स्त्रियांवर अनेक बंधने लादली गेली होती. स्त्रियांना अशा बंधनातून मुक्त करून त्यांच्या सबलीकरणासाठी फुले यांनी कार्य केले. त्यासाठी स्त्री शिक्षणात त्यांनी दिलेले योगदान महत्त्वाचे ठरले. याशिवाय त्यांनी स्त्रियांवरील अन्याय दूर होऊन त्यांच्या माणूस म्हणून जगण्यासाठी त्यांनी अनेक सुधारणांचाही पाठपुरावा केला.

विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार

भारतात बालविवाहाची अनिष्ट प्रथा रूढ होती. त्याबरोबरच जरठबाला विवाह, बहुपत्नीकत्व प्रथाही होत्या. याकाळात विधवा स्त्रियांचे प्रमाण जास्त होते. विधवा स्त्रियांवरती अनेक प्रकारची बंधने घालून त्यांना अत्यंत हीन दर्जाची वागणूक दिली जाई. विशेषतः ब्राह्मण समाजातील स्त्रियांची स्थिती तर खूपच दयनीय होती. वरिष्ठ जातींनी नाकारलेला पुनर्विवाहाचा अधिकार स्त्रियांना मिळवा यासाठी फुले यांनी लढा दिला. विधवा स्त्रियांवरील अन्याय थांबवावेत यासाठी महात्मा फुले यांनी विधवा स्त्रियांच्या जीवनाला नवीन दिशा देण्यासाठी विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला. सन १८६९ मध्ये पुणे येथे गोखले बागेत एक विधवा पुनर्विवाहदेखील घडवून आणला होता. त्यांच्या या कार्याला प्रखर विरोधदेखील झाला होता. परंतु महात्मा फुले यांनी विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला.

केशवपनास विरोध व न्हाव्यांचा संप

महात्मा फुले यांनी तरुण विधवांचे डोक्याचे केस काढताना (मुंडण) पहिले. स्त्रियांना कोणत्याही आनंदापासून दूर ठेवणे, त्यांना विद्रूप करणे, त्यांना परिस्थितीस जबाबदार धरणे, जगणे शाप वाटावे अशी वागणूक देणे अशा स्वरूपाच्या प्रथा महात्मा फुले यांना अमानुष वाटत होत्या. स्त्रियांची यातून सुटका व्हावी यासाठी फुले यांनी विविध उपाय करण्यास सुरुवात केली होतीच. त्याजोडीला त्यांनी विधवांचे केस कापण्याची प्रथा बंद करण्यासाठी न्हावी संप घडवून आणला. त्यांच्या या कामात सावित्रीबाई फुले यांनी ही सहभाग घेतला.

स्त्रियांमध्ये त्यांच्या हक्काबद्दल जागरूकता निर्माण करतानाच केशवपण प्रथेविरोध लढण्यासाठी महिला सेवा मंडळाची स्थापना केली.

बालहत्या प्रतिबंधक गृह

विधवा पुनर्विवाहासाठी प्रयत्न करतानाच विधवा स्त्रियांचे जीवन सुसह्य करण्यासाठी फुले यांनी कार्य केले. एखाद्या विधवा स्त्रीचे चुकून वाकडे पाऊल पडल्यास तिच्यासमोर आत्महत्या किंवा भृणहत्या याशिवाय दुसरा कोणताही पर्याय नव्हता. अशा स्थितीमधुन त्यांची मुक्तता होण्याच्या उद्देशाने महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी सन १८६३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधकगृहाची स्थापना केली होती. पुण्यात या केंद्राची जाहिरात करणारी पत्रकेही वाटण्यात आली होती. या ठिकाणी येणाऱ्या मुलीची व विधवा स्त्रियांची योग्य पद्धतीने काळजी घेतली जात होती. याच बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील काशीबाई या विधवेचा मुलगा यशवंत याला महात्मा फुले यांनी दत्तक घेतले होते. तसेच बालहत्या बंद व्हाव्यात यासाठीही अनाथआश्रम सुरु केला होता.

अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी शिक्षण

भारतात जातीभेद ही अत्यंत अमानुष वाईट प्रथा रूढ होती. महात्मा फुले यांनी या चालत आलेल्या अस्पृश्यतेस विरोध केला. अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या समाजावर विविध स्वरूपाची बंधने लादली होती. या बंधनांविरोधात फुले यांनी लढा दिला. अस्पृश्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव व्हावी. त्यांचे हक्क कळावेत यासाठी फुले यांनी शिक्षण प्रसार केला. १८५२ मध्ये अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र शाळा काढली. १८५३ मध्ये सहकाऱ्याच्या मदतीने महार, मांग लोकांस विद्या शिकवण्याकरिता मंडळी ही संस्था स्थापन केली.

जातीभेद विरोध व पाण्याचा हौद खुला केला

शोषित जातींना सामाजिक जीवनात अस्पृश्य मानले जाई. सार्वजनिक जीवनात त्यामुळे त्यांना दुय्यम स्थान दिले जाई. हा अस्पृश्यतेचा कलंक दूर करावा. सर्व लोक सारखे, समान आहेत हा विचार रुजविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यासाठी फुले यांनी स्वतःच्या घरातील पाण्याचा हौद सर्वांसाठी खुला केला. त्याकाळात असा विचार मांडणे व त्यासाठी कृती करणे अत्यंत धारिष्ट्याचे होते. महात्मा फुले यांनी केवळ विचार मांडले असे नाही तर ते स्वतः कृतीत आणून एक वस्तुपाठ घालून दिला. आपल्या गुलामगिरी या

ग्रंथातून जातीव्यवस्थेवर टिका केली. ब्राम्हणांच्या गुलामगिरीमधुन समाजाला मुक्त करण्यासाठी 'ब्राम्हणांचे कसब' हा ग्रंथ लिहिला.

सत्यशोधक समाज व फुले दाम्पत्य

२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. या समाजाने स्त्री, अस्पृश्य व वंचितांच्या प्रश्नावर आवाज उठविला. अनेक अन्याय प्रथा परंपरा व विविध प्रकारची विषमता यांना विरोध केला. शिक्षण प्रसार केला. जातीभेदास विरोध केला. विशिष्ट वर्ग मक्तेदारी मोडून काढण्यास प्रयत्न केले. अन्याय, अत्याचार व गुलामगिरीतून बहुजन समाजाची मुक्तता करून त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. सत्यशोधक समाजात स्त्री विभागाचे कार्य व पुढे १८९० मध्ये महात्मा फुले यांच्या मृत्यूनंतर समाजाचे नेतृत्व सावित्रीबाई यांनी केले. महात्मा फुले यांचे विचार व कार्य पुढे नेण्याचे काम त्यांनी केले. १८९३ मध्ये सासवड येथे झालेल्या सत्यशोधक समाज परिषदेचे अध्यक्ष पद सावित्रीबाईंनी भूषविले, ज्यातून संस्थेच्या सामाजिक न्याय आणि मुक्तीच्या ध्येयांप्रति त्यांची वचनबद्धता दिसून आली. दीनबंधू वृत्तपत्राने सत्यशोधक समाजाचे विचार तळागाळापर्यंत पोहोचविले. भारतीय सुधारणा चळवळीत सत्यशोधक समाजाचे योगदान फार मोठे आहे.

धार्मिक सुधारणा

फुले यांनी धार्मिक सुधारणांचा पुरस्कार केला. सामाजिक सुधारणांसाठी त्यांना हे आवश्यक वाटत होते. जातीभेद व चातुर्वर्ण्य त्यांनी नाकारला. जातीभेद व चातुर्वर्ण्य मानवानेच तयार केला असे त्यांचे मत होते. देव व धर्मकार्यासाठी मध्यस्थाची (पुरोहित) गरज नाही असे त्यांनी सांगितले. पुरोहितांशिवाय सत्यशोधकी पद्धतीने विवाह लावण्यास सुरुवात केली. मंगलाष्टके मराठीत लिहिली. मूर्तिपूजेला विरोध केला. कोणताही धर्म ईश्वराने निर्माण केलेला नाही असे त्यांनी सांगितले. त्यांनी भिक्षुकीपेक्षा कष्ट करून जगण्याचे महत्त्व मांडले. वैश्विक बंधुभावाचा त्यांनी पुरस्कार केला. महात्मा फुले यांनी मानवास सत्यधर्माचा बोध केला आहे. माणसाला माणूस म्हणून प्रतिष्ठा देणाऱ्या धर्माचा त्यांनी पुरस्कार केला.

आर्थिक सुधारणा व शेतकरी कामगार

महात्मा फुले यांना अर्थकारणाची चांगली जन होती. शेती प्रधान भारतातील शेतकरीच समस्याग्रस्त आहे. सरकारी व सावकारी पाशात भरडला गेला आहे. अशा शोषित शेतकरी सुधारणेस त्यांनी शिक्षण प्रसाराचा मार्ग सांगितला. शेतकऱ्याचा असून ग्रंथात विविध समस्या व सुधारणा सांगितल्या. पारंपरिक अवजारात बदल, सिंचन सुविधा, पिक संरक्षण, सुसह्य कर अशा अनेक गोष्टींची गरज व्यक्त करून सरकारला तशा सूचना केल्या होत्या. १८८८ मध्ये ब्रिटीश राजपुत्रास सामान्य शेतकऱ्याच्या वेशात भेटून शेतकरी प्रश्नाकडे त्यांनी सर्वांचे लक्ष वेधले होते. महात्मा फुले यांनी मानवतावादी विचारातून मानवी हक्क चळवळ उभी केली. यामुळे कामगार प्रश्नासही वाचा फुटली. त्यातून कामगार संघटना व चळवळ उदयास आली. कामगार शोषणाविरोधात कामगारात जागृती करून त्यांना संघटीत करण्याचे काम म फुले यांच्या मार्गदर्शनात लोखंडे यांनी केले. या कामगार सभांना फुले यांचे मार्गदर्शन लाभले व अनेक कामगार प्रश्न सुटले.

राजकीय सुधारणा

फुले यांना सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीचा तिटकारा होता. ब्रिटिशांची राजकीय गुलामगिरीही त्यांना मान्य नव्हती. त्यांनी स्वतः क्रांतिवीर लहूजी वस्ताद यांच्याकडून शस्त्रविद्या संपादन केली होती. परंतु या मार्गाने यशाची शक्यता कमी वाटत असल्याने त्यांनी सुधारणांतून जागृतीचा मार्ग स्वीकारला. सामाजिक विषमता नष्ट करूनच ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून मुक्तेचा मार्ग जातो असे त्यांना वाटत होते. त्यामुळे बहुजन समाजावर मुक्तेचे कार्य त्यांनी केले. प्रसंगी त्यांनी इंग्रज सरकारवर कठोर टीका केली आहे. शेतकरी व बहुजन लोकांना सामावून घेतल्याशिवाय राजकीय लढा यशस्वी होणार नाही याची फुले यांना खात्री होती.

साहित्यातून सुधारणांचा पुरस्कार

महात्मा फुले यांनी मोठ्याप्रमाणावर साहित्य निर्माण केले. सामान्य उपेक्षित वर्गांचे प्रश्न व त्यासाठी जाणीव निर्मिती हा त्यांच्या साहित्याचा हेतू होता. त्यांच्या साहित्याचा मुख्य हेतू प्रबोधन होता. त्यामुळे त्यांचे रंजनपर साहित्य ही फार महत्त्वाचे ठरले. महात्मा फुले यांनी १८५५ मध्ये तृतीया रत्न नाटक व १८६९ मध्ये छत्रपती शिवाजी राजे भोसले यांचा पोवाडा लिहिला. फुले यांनी विपुल साहित्य निर्माण केले आहे त्यातील ब्राह्मणांचे कसब (१८६९), गुलामगिरी (१८७३), शेतकऱ्याचा आसूड (१८८१), सत्सार अंक १ व २ (१८८५), इशारा (१८८५) आणि सार्वजनिक सत्यधर्म हे प्रसिद्ध व महत्त्वाचे साहित्य

आहे. फुले मूलगामी विचारवंत होते. त्यांनी आपल्या विचारांनी सामाजिक प्रबोधनाचा प्रवाह निर्माण केला. त्यांनी वंचित उत्थान व उपेक्षितांच्या बंधमुक्तीसाठी लिखाण केले. त्यांच्या अखंड या काव्यप्रकारातून केलेल्या उपदेशामुळे समतावादी दृष्टिकोनामुळे समाजाला नवी दिशा मिळाली. सावित्रीबाई फुले याही उत्तम व प्रभावी साहित्यिक होत्या. म फुले यांच्याप्रमाणेच त्यांनीही प्रबोधनपर लेखन केले आहे. काव्यफुले (१८५४) व बावनकाशी सुबोध रत्नाकर (१८९२) हे दोन कवितासंग्रह सावित्रीबाई फुले यांनी रचले आहेत. सावित्रीबाई फुले यांच्या या साहित्यातून शिक्षण आणि सक्षमीकरणप्रति त्यांची वचनबद्धता दिसून येते. शिक्षणाशिवाय स्त्री ही मुळांशिवाय किंवा पानांशिवाय वडाच्या झाडासारखी असते या त्यांच्या एका प्रसिद्ध वाक्यातून शिक्षणाच्या महत्त्वावरील सावित्रीबाई फुले यांचा विश्वास व्यक्त होतो.

समारोप

महाराष्ट्रच नव्हे तर भारताच्या सुधारणा चळवळीतील प्रसिद्ध सुधारक विचारवंत म्हणून महात्मा फुले यांना ओळखले जाते. मानवतावादी लढ्यातील त्यांचे कार्य जगासाठी दिशादर्शक ठरले. त्यांना त्यांच्या कामात त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांचेही मोलाचे सहकार्य व साथ लाभली. समाजातील जातीभेद दूर व्हावा म्हणून लढा उभारणारे व त्यासाठी लेखन करणारे दाम्पत्य म्हणून फुले दाम्पत्यास ओळखले जाते. दोघांचेही साहित्य मार्गदर्शक व प्रेरणादायी आहे. सामाजिक प्रबोधन व शिक्षण प्रसारात या दाम्पत्याचे योगदान मोलाचे आहे. दोघांनीही समताधीष्टीत समाज निर्मितीसाठी प्रचंड मेहनत घेतली. महिला शिक्षणाचे प्रणेते म्हणून फुले यांना मान दिला जातो. सावित्रीबाईंनीही महिला शिक्षण व साक्षमीकरणाला चालना दिली. त्या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका असून त्यांना महिला सक्षमीकरणाची प्रणेती म्हणून ओळखले जाते. फुले यांनी सुधारणांच्या विस्तारासाठी व बहुजनांना समान हक्क मिळवून देण्यासाठी सत्यशोधक समाज स्थापन केला. महात्मा फुले यांचे कार्य इतके मोलाचे होते की १८८८ मुंबईत एका कार्यक्रमाचे आयोजन करून त्यांचा महात्मा म्हणून गौरव करण्यात आला. थोडक्यात भारतीय सुधारणा चळवळीत फुले दाम्पत्याचे योगदान अतुलनीय आहे.